

ВИКЛИКИ МОДЕРНУ: РЕПРЕСИВНІ ПОЛІТИКИ, ПРОБЛЕМНІ ІДЕНТИЧНОСТІ, ПАМ'ЯТІ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ ДО ЇХ ВИВЧЕННЯ

УДК 94:355.257.7(=411.6)(477.53)“1941/1944”
DOI: 10.18523/2617-3417.2025.8.30-40

Бородіна Т. М.

«ЦЯ НЕВИДИМА ГРУПА»: РЕКВІЗОВАНІ ЦИВІЛЬНІ ОСОБИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ НА ПОЛТАВЩИНІ¹

У статті досліджено примусове залучення місцевих жителів Полтавщини до виконання супутніх робіт, пов'язаних із реалізацією Голокосту. Дії реквізованих цивільних осіб (термін Патріка Дебуа, який виокремив і концептуалізував значення цієї групи для вивчення Голокосту на локальному рівні) на прикладі Полтавщини досліджено вперше. Авторка проаналізувала історіографічні доробки з теми й залучила широке коло джерел (чимало з яких уперше введено до наукового обігу). У статті проаналізовано місцеву динаміку розгортання Голокосту з урахуванням потреби (або її відсутності) щодо виконання супутніх робіт, пов'язаних із геноцидом. Із цієї перспективи розглянуто, як апарат місцевої допоміжної поліції та радянські військовополонені (за наявності) могли використовуватись як першочергові трудові ресурси для виконання супутніх робіт, пов'язаних із Голокостом.

Досліджено, що на Полтавщині реквізовані цивільні особи виконували такі види робіт: копали ями, де згодом нацисти розстрілювали євреїв, закопували тіла, привозили необхідні речі до місць розстрілу, перебирали одяг убитих євреїв і завантажували його до вантажівок (подальші дослідження, ймовірно, можуть розширити цей перелік). Це, загалом, перегукується з ситуацією в інших окупованих регіонах Радянського Союзу. Разом з тим, наше дослідження демонструє, що частіше реквізовували жителів маленьких сіл, що розташовувались неподалік місць розстрілів, аніж місцевих жителів того населеного пункту, звідки походили євреї (зазвичай це були містечка), однак це питання потребує подальшого аналізу із залученням ширшого кола джерел. Дослідження також оприявило необхідність подальшого детального вивчення діяльності акторів влади місцевого рівня щодо реквізування місцевих жителів для виконання робіт, пов'язаних із Голокостом. Насамкінець, у статті окреслено фактори, які могли впливати на (не)залучення праці місцевих жителів як реквізованих цивільних осіб.

Ключові слова: Голокост, Полтавщина, реквізовані цивільні особи, євреї, радянські військовополонені, українська допоміжна поліція.

Дослідники Голокосту вже кілька десятиліть вивчають історію геноциду, не обмежуючи свій аналіз лише роллю виконавців і стратегіями виживання переслідуваних. Як слушно зауважив історик Петро Долганов, новим історіографічним трендом у дослідженні Голокосту є мультиперспективні дослідження². Вчені прагнуть

осягнути всю складність соціальної динаміки взаємовідносин, яка формувалась із початком нацистської окупації та трансформувалась під впливом взаємодії різних акторів влади, а саме: військової, а згодом цивільної адміністрацій та структур СС і поліції. Відомо, що вже до вересня 1941 р. ці структури почали вбивати не лише єврейських чоловіків, а й усіх євреїв: жінок, дітей і літніх людей, які траплялись їм під час

¹ This project has received funding through the EURIZON project, which is funded by the European Union under grant agreement No. 871072.

² Петро Долганов, «Кожен був через рідних чи ще через когось якось із тим зв'язаний»: свідчення українських сусідів

про Голокост на Волині,» відвідано 20 лютого 2025, <https://blog.ehri-project.eu/uk/2023/05/05/the-holocaust-in-volhynia-uk/>.

просування захопленими територіями, отож вони стали основними виконавцями расової політики на Сході. Разом з тим, ми маємо враховувати і агентність місцевих допоміжних структур (районних і міських управ, бургомістрів та української допоміжної поліції в містах, а також сільських управ і старост у селах) як виконавців владної політики на місцях.

Важливий вплив на зміну оптики у дослідженні Голокосту на окупованих територіях Радянського Союзу здійснили отець Патрік Дебуа і його команда з Яхад-Ін Унум. Ще в 2004 році вони розпочали поїздки селами і містечками України, де брали інтерв'ю у місцевих жителів, які пережили нацистську окупацію у цих населених пунктах³. Унікальність цих відеосвідчень полягає в тому, що респондентами були не самі переслідувані або призвідники Голокосту, а їхні сусіди — українці, поляки, росіяни. Фактично, у 2000-х роках ці відеосвідчення були ключовими усноісторичними джерелами, які звертались до перспективи сусідів на українських територіях.

Дебуа привернув увагу до Голокосту в сільських районах і завдяки інтерв'юванню неєвреїв продемонстрував, наскільки фізично близько відбувалися вбивства переслідуваних односельців. Масові розстріли євреїв можна було побачити з вікна будинку, якщо він стояв на окраїні населеного пункту. Крім того, Патріку Дебуа вдалося виокремити та проаналізувати ще один важливий аспект, який змінює наше розуміння реалізації Голокосту, — це залучення до геноциду малопомітної, на перший погляд, але важливої групи. Йдеться про реквізованих цивільних осіб (*the requisitioned civilians*), які були насильно втягнуті до реалізації геноцидного процесу. Сам Дебуа характеризує їх як «невидиму групу», оскільки згадки про діяльність цих людей найчастіше передаються у документах завдяки пасивній знеособленій формі мовлення: «могили були викопані», «одяг з євреїв був знятий», однак «ким?» і «як?», запитує Дебуа⁴.

Реквізовані цивільні особи — це люди, які не належали ані до групи виконавців, ані до переслідуваних, однак вони насильно були змушені асистувати нацистам і місцевій адміністрації до,

під час, або після виконання розстрілів і часто перебували на відстані кількох десятків метрів або ж ще ближче у момент скоєння злочину. Зазвичай це були односельці або жителі сусідніх населених пунктів, яких реквізували для виконання тієї чи іншої роботи. Інтерв'юючи неєврейських свідків Голокосту, Дебуа вдалося ідентифікувати понад двадцять видів дрібних робіт, які були пов'язані зі скоєнням геноциду, — «small death jobs»⁵. Це і копання могил, і транспортування євреїв до місця страти, і транспортування тіл, і сортування одягу та інших речей вбитих, і продавання одягу вбитих, і приготування їжі для членів розстрільних команд тощо⁶. Дебуа наголошує, що реквізування (*requisitioning*) у ширшому контексті дуже часто є одним із прихованих обличчя військової окупації країни⁷.

Актуальність, історіографія, джерельна база

Дослідження реквізованих цивільних осіб на Полтавщині не проводили, що зумовлює актуальність нашої статті. Вивчення обраного аспекту в цьому регіоні, який було окуповано у вересні — жовтні 1941 р. і який до кінця нацистської окупації перебував у складі генеральної округи «Київ» Райхскомісаріату «Україна», є важливим, оскільки Полтавщина — це переважно сільські райони з двома великими містами (Кременчук і Полтава), які до цього часу майже не досліджували. Отже, мета статті — проаналізувати залучення місцевих жителів як реквізованих цивільних осіб під час Голокосту на Полтавщині й дослідити, які фактори на це впливали, а також окреслити, яким чином їхній досвід ускладнює наше розуміння місцевої динаміки реалізації Голокосту.

Аналіз видів залучення реквізованих осіб і дослідження їхнього досвіду є важливим етапом для формування мультиперспективної оптики у дослідженні Голокосту та верифікації наявних даних, що стосуються масових розстрілів та організаційних процесів навколо них. У вивченні Голокосту в Україні дослідники вже неодноразово звертались до аналізу дій місцевого неєврейського населення. Їхні праці можна умовно поділити на ті, що стосуються функціонування локальних допоміжних структур (місцевих

³ Український переклад інтерв'ю з неєврейськими свідками Голокосту в Україні див.: Отець Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту*, пер. Володимира Каденка (Київ: Дух і Літера, 2011).

⁴ Father Patrick Desbois, "The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad-In Unum," in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations* (Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2013), 95.

⁵ Ibidem, pp. 96–98.

⁶ Ibidem.

⁷ Patrick Desbois, *In broad daylight: the secret procedures behind the Holocaust by bullets*, translated from the French by Hilary Reyl and Calvert Barksdale (New York: Arcade Publishing, 2018), 26.

адміністрацій⁸ і української допоміжної поліції⁹) та їхньої ролі у вчиненні Голокосту на місцевому рівні, а також праці, присвячені вивченню досвіду іншого місцевого неєврейського населення. Це були сусіди переслідуваних, і вони могли не перебувати на службі в поліції та адміністрації, однак це не ізолювало їх від Голокосту, за розгортанням якого вони спостерігали¹⁰, а в численних випадках і до нього долучались¹¹. Важливим джерелом для вивчення досвіду місцевих неєврейських жителів щодо перебігу Голокосту на місцевому рівні стали інтерв'ю, записані під час реалізації різних усноісторичних проєктів¹². Також маємо напрацювання дослідників, які на основі колекцій відеоінтерв'ю, зібраних командою Яхад-Ін Унум, вивчали перебіг Голокосту в різних регіонах¹³. Уточнимо, що наразі дослі-

дження, присвячене досвіду реквізованих цивільних осіб, здійснено лише на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля»¹⁴. Тому дослідження цих колекцій з інших регіонів, як і аналіз залучення реквізованих цивільних осіб, є актуальним та перспективним. У нашому дослідженні ми послуговуємось напрацюваннями Патріка Дебуа щодо виокремлення і теоретичного осмислення ролі цивільних реквізованих осіб, аналізуємо Голокост на Полтавщині з перспективи потреби (або її відсутності) щодо виконання супутніх робіт, пов'язаних із геноцидом, а також залучаємо широкі коло джерел, що дає змогу робити перехресну перевірку інформації.

До війни у Полтавській області проживали близько 47 тис. євреїв, з яких у Полтаві близько 13 тис. і в Кременчуці близько 20 тис. Решта у невеликих містах (Лубни, Золотоноша, Пирятин) і в селах. У населених пунктах переважали українці. Тут, порівняно із західними регіонами, не було ендегенного націоналістичного руху. Всього у період 1941–1943 рр. в області було розстріляно більше ніж 13 тис. євреїв. За динамікою реалізації Голокосту в області варто уточнити, що тут дезінтеграція єврейських громад і розстріли були проведені у перші місяці окупації, тобто восени 1941 р. Друга хвиля вбивств відбулася взимку — навесні 1942 р. Решту часу до кінця окупації тривала фаза «полювання на євреїв», що вціліли. Тобто навіть якщо у цей час на цій території військовою адміністрацією і були створені гетто, то, як зазначає знаний дослідник Голокосту в Україні Дітер Поль, вони були «підготовчим етапом до знищувальних операцій»¹⁵. Тому фактично тут реалізація Голокосту відбувалась у перші місяці окупації.

Джерельна база нашого дослідження складається з відеоінтерв'ю неєврейських свідків Голокосту з території Полтавщини, зібраних командою організації Яхад-Ін Унум під час поїздки Україною у 2015 р. Колекцію становлять 42 інтерв'ю. Їхня тривалість коливається від 14 хвилин до двох годин 50 хвилин. Респондентами були чоловіки і жінки у віці від 79 років до 94 років. Середній вік респондентів — 86 років. Серед них було 25 жінок і 17 чоловіків. Імена респондентів в інтерв'ю свідомо не зазначали, а вказували їхні номери в колекції відеосвідчень. Для аналізу ролі

⁸ Маркус Айкель, «Способствуя проведению Холокоста: органы местного управления в оккупированной немцами центральной и восточной Украине (1941–1944)», *Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі* 1 (5) (2009): 9–26; Markus Eikel and Valentina Sivaieva, “City Mayors, Raion Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–4: How Local Administrators Co-operated with the German Occupation Authorities,” *Contemporary European History* 23, no. 3 (2014): 405–428; Oleksiy Honcharenko and Alina Ivanenko, “Participation of Local Administration Bodies of Provisional Military Administration and Reichskommissariat ‘Ukraine’ in Ensuring Holocaust Measures (1941–1944),” *Eminak: Scientific Quarterly Journal* 1 (41) (2023): 181–200; Daria Rudakova, “Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941–1944: A study of motivation” (PhD diss., The University of Western Australia, 2018), 44–76; Юрій Радченко, *Допоміжна поліція, місцева адміністрація, СД та Шоа на українсько-російсько-білоруському пограниччі (1941–1943)* (Київ: Фенікс, 2024), 177–192.

⁹ Александр Прусин, «Українська поліція и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации», *Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі* 1 (2) (2007): 31–59; Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: Palgrave Macmillan, 2000); Роман Шляхтич, «Створення та функціонування місцевої допоміжної поліції на Криворіжжі в роки німецької окупації», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 9 (2017): 10–26; Даниїл Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві, 1941–1943», *Україна Модерна* 34 (2023): 229–261; Тетяна Бородіна, «Залучення української поліції до вчинення Голокосту в Кременчуці (1941–1942)», *Україна Модерна* 34 (2023): 197–228 та ін.

¹⁰ Анна Вилегала, «Польські та українські свідки Голокосту в сільській місцевості дистрикту “Галичина”. Реконструкція структури досвіду», частини 1, 2, *Україна Модерна*, відвідано 23 лютого 2025, <https://uamoderna.com/backward/polski-ta-ukrayinski-svidky-golokostu-v-silskij-misczevosti-dystryktu-galychyna-rekonstrukciya-struktury-dosvidu-chastyna-2/>.

¹¹ Петро Долганов, «Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації», *Місто: Історія, Культура, Суспільство* 9 (2) (2020): 46–87.

¹² Андрій Усач, «“То не німці...”: місцеві винуватці Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях», в *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. праць*, за наук. ред. Г. Грінченко (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021), 143–161.

¹³ Див., наприклад: Роман Шляхтич, «Єврейські табори примусової праці на трасі Кривий Ріг — Дніпро (Дніпропетровський) (за матеріалами усноісторичних джерел)», *Eminak* 3 (47) (2024): 411–427; Volodymyr Zilinskyi, “‘They Were Killed on the Spot’: the Destruction of Jews During the Nazi Occupation in the Territory of the Lviv Region,” *Visnyk of the Lviv University. Series History Special Issue* (2019): 340–360.

¹⁴ Roman Mykhalchuk, “Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum),” *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.

¹⁵ Дітер Поль, «Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна», в *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 71.

реквізованих цивільних осіб на Полтавщині ця колекція використовується вперше. Проаналізовано й документи з архіву національного меморіалу Голокосту в Ізраїлі Яд Вашем, зокрема листи Євсея Ланцмана до Іллі Еренбурга, в яких йшлося про вбивства євреїв на Полтавщині.

Також було використано архівно-слідчі справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, зокрема допити свідків по справах керівників поліції чи рядових поліцейських та очільників місцевої адміністрації, які були залучені до організації розстрілів євреїв. Залучено документи з галузевого архіву СБУ в Полтавській області¹⁶, що стосуються встановлення обставин вбивства євреїв у різних населених пунктах Полтавщини та містили свідчення осіб, які стали свідками цього. Використано документи з фонду «Комісія з історії Великої вітчизняної війни при Академії Наук УРСР», що стосуються розслідування злочинів «німецько-фашистських загарбників» на території Полтавської області, з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці. Більшість із використаних неопублікованих джерел уперше введено до наукового обігу.

Проаналізовано і низку збірників опублікованих джерел (переклади звітів німецьких структур, які були залучено до вбивства євреїв Полтавщини¹⁷, а також переклади справ на осіб, які розстрілювали або в інший спосіб були причетні до вбивства євреїв з боку нацистської влади¹⁸). До аналізу також залучено і опубліковані свідчення та спогади місцевих жителів Полтавщини¹⁹. Зазначимо, що документальні згадки про реквізованих цивільних осіб у джерелах трапляються вкрай рідко.

Українська допоміжна поліція та військовополонені в контексті здійснення Голокосту на Полтавщині

Представники нацистської окупаційної влади з самого початку встановлення їхнього режиму

використовували місцевих жителів як ресурс. Безперечно, поточна ситуація залежала від наявної інфраструктури та умов, які склались із просуванням лінії фронту. Наприклад, існування поблизу населеного пункту чи в його межах покинутого заводу або іншого великого приміщення могло означати інфраструктурну перевагу для розміщення там військовополонених, чю працю активно використовувала для своїх потреб місцева влада. Це особливо актуально для Полтавщини, де було розподілено велику кількість радянських військовополонених, які потрапили в полон у результаті невдалої Київської оборонної операції восени 1941 р. Потенційно праця місцевих євреїв також могла становити суттєвий трудовий ресурс у середньостроковій перспективі, однак не для Полтавщини як одного з центральних регіонів, де, як зазначає дослідник Андрей Ангрік, німецькі військові структури мали за пріоритет винищення євреїв, а не використання їхньої праці²⁰.

Аналіз наявних джерел демонструє, що у тих населених пунктах, де існували табори для військовополонених і розгалужений апарат місцевої допоміжної влади, зокрема допоміжної поліції, місцевих жителів українців рідко залучали до «обслуговування» геноцидного процесу євреїв. У одній із наших попередніх розвідок ми розглядали, в який спосіб апарат місцевої поліції Кременчука залучали до переслідування та організації масових розстрілів євреїв²¹. У цьому випадку, який охоплює як лівобережну, так і правобережну частину міста (Крюків), ми не знайшли інформації про те, що кременчужани були реквізовані для цих робіт. В окремих випадках їх навіть намагались ізолювати від цього процесу. Наприклад, Петро Гриценко, машиніст водонасосної станції Кременчука, яка була розташована неподалік місць розстрілу в районі Піщаної гори, зазначав, що він неодноразово ставав свідком розстрілів, перебуваючи у приміщенні станції, а отже, він не був помічений тими, хто вчиняли розстріл. Про те, що це були розстріли євреїв, свідчать десятки наруканих пов'язок, які чоловік побачив біля місця розстрілу, коли підійшов подивитись²². Прикметно, що коли Петра Гриценка одного разу все ж помітили, його німецький офіцер загнав у приміщення станції, аби той, імовірно, не мав змоги спостерігати за

¹⁶ Авторка висловлює щиру вдячність співробітниці архіву Олені Євдокимовій за допомогу під час пошуку архівних матеріалів.

¹⁷ *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах*, сост. Александр Круглов (Київ: Інститут іудаїки, 2002).

¹⁸ Александр Круглов, Андрей Уманский и Игорь Щупак, *Холокост в Украине: Рейсхкомиссарият «Украина», Губернаторство «Транснистрия»* (Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Ліра ЛТД», 2016).

¹⁹ *Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років*, ред. Василь Гроссман та Ілля Еренбург, пер. Мирослав Лаюк (Київ: Дух і Літера, 2020); Сергей Тимофеев, *Воспоминания провинциального хирурга (часть вторая)*, упоряд. Олександр Сиченко (Лубни: Інтер-Парк, 2016).

²⁰ Андрей Ангрік, «Знищення та праця: євреї і Транзитний шлях IV в Центральній Україні», в *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 269–271.

²¹ Бородіна, «Залучення української поліції», 209–220.

²² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 55663. Т. 3. Арк. 119.

розстрілами²³. В цьому випадку необхідну супутню роботу виконувала українська допоміжна поліція.

Важливо уточнити, що члени місцевої допоміжної поліції, як правило, виконували супутні роботи, як-от закопування місця розстрілу євреїв, сортування речей, доставка речей до складу міської управи, охорона периметра місця розстрілу в момент скоєння злочину та ізолювання території. Однак були випадки, коли окремі поліцейські отримували завдання прибути на місце розстрілу опісля і закопати яму, заповнену тілами вбитих євреїв. Так сталося у Гадячі (місто, розташоване у північно-східній частині Полтавської області), коли поліцейський Михайло Заяц, згідно з його свідченнями, у січні 1942 р. разом з іншими поліцейськими отримав від керівництва завдання виїхати на окраїну міста до «Гончарового Яру»²⁴ й закопати там трупи близько ста розстріляних євреїв²⁵. Інформацію про час і місце розстрілу євреїв Гадяча підтверджують дані з інших джерел²⁶.

У випадку, якщо йшлося про розправу над євреями, які були військовополоненими, то, як правило, ці примусові роботи лягали на плечі самих військовополонених. Наприклад, відомо, що в Кременчуцькому таборі перед візитом високопоставленого німецького офіцера у грудні 1941 р. винищили полонених євреїв, а «потім цілий день полонені вивозили розстріляних на тачках в яму»²⁷. Також військовополонених використовували для закопування місць масових розстрілів і цивільних євреїв²⁸. Таке практикували, наприклад, у Лубнах (місто, розташоване у північно-західній частині області). Місцевий житель Федір Вовк у квітні 1942 р. почув стрільбу з автоматів, визирнув у вікно (чоловік жив на окраїні Лубен) і побачив, що неподалік відбувається розстріл євреїв (чоловіків, жінок і дітей). Люди партіями виходили і спускались у яму, де їх розстрілювали. Таких партій чоловік нарахував близько 50. Коли розстріл закінчився, із

сараю поблизу вивели групу військовополонених (близько 80 осіб)²⁹, які почали закопувати яму, наповнену трупами³⁰. Свідок описує розстріл, який стався 6 квітня 1942 р., на Великдень, коли загін зондеркоманди «Плат» розстріляв близько 700 євреїв³¹.

Зі свідчень Якова Шевелинди, який у той час працював лісником і став свідком регулярних розстрілів на окраїні Лубен, що відбувались у період з осені 1942 р. і до літа 1943 р., відомо, що трупи закопували військовополонені, яких німці спеціально привозили для цієї мети³². Однак військовополонені могли не лише закопувати місця розстрілів, а й, наприклад, були задіяними у санітарних заходах. Так, колишній санітар дулагу (збірні пересильні табори тимчасового утримання³³) № 132 Георг Вебер після розстрілу 6 квітня 1942 р. поїхав із кількома військовополоненими на те місце, де вони позасипали хлорним вапном тріщини у землі на місці розстрілу³⁴.

Отже, можна стверджувати, що військова та цивільна нацистські адміністрації використовували ресурс військовополонених для виконання робіт, необхідних для реалізації масових розстрілів євреїв, які були як військовополоненими, так і цивільними. І не використовували для цих робіт цивільне населення, оскільки поблизу вони мали альтернативний варіант. Це простежується у тих населених пунктах, де були розташовані ці табори, наприклад у Кременчуку і Лубнах.

Залучення місцевого населення для реалізації Голокосту

Аналізуючи письмові та усні джерела, справді можна стверджувати, що реквізовані цивільні особи Полтавщини є майже «невидимою» групою. Їхні дії описують у джерелах вкрай рідко, а в усних розмовах респонденти не надто бажають говорити про цей досвід, особливо якщо це сто-

²³ Там само.

²⁴ «Гончарські ярки», або «Гончарний яр» — урочище, де протягом нацистської окупації розстрілювали євреїв із Гадяча. Про це, зокрема, йдеться в інтерв'ю: Yahad-In Unum. Тріп 41UK. Witness 1948UK.

²⁵ Галузевий архів СБУ в Полтавській області (далі — ГА СБУ в Полтавській області). Ф. 11. Спр. 1412. Т. 3. Арк. 125.

²⁶ Наприклад, див.: Круглов, Уманський і Щупак, *Холокост в Україні*, 453.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 55663. Т.3. Арк. 165.

²⁸ Є приклади з інших окупованих радянських територій, коли самих євреїв змушували копати собі ями, в яких їх згодом розстрілювали. Так було у селі Лопавше Рівненської області, у містечку Глибокому Вітебської області, поблизу міста Білосток (напередодні нацистської окупації місто входило до Білостоцької області Білоруської республіки) та ін. Детальніше див.: Чорна книга, 317, 190, 234.

²⁹ Найімовірніше, це були військовополонені із дулагу № 132, оскільки відомо, що в 1942 р. у Лубнах функціонував табір для військовополонених (дулаг № 132, який у серпні 1942 р. було переформовано в офлаг № 65). Див.: *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)*, упоряд. М. Г. Дубик (Київ, 2000), 232.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі — ЦДАГОУ). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 1–2. Також ця інформація підтверджується свідченням місцевого жителя, який перебував поряд із місцем розстрілу, бо пас корів, див.: Yahad-In Unum. Тріп 41UK. Witness 1921UK.

³¹ Круглов, Уманський і Щупак, *Холокост в Україні*, 459.

³² ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 20–21.

³³ Віктор Ревегук, *Полтавщина під німецькою окупацією (1941–1943). Нариси історії*. (Полтава: Дивосвіт, 2015), 301.

³⁴ Круглов, Уманський і Щупак, *Холокост в Україні*, 459.

сується закопування могил³⁵. Попри це, наявні знахідки проливають світло на те, як цих людей залучали до виконання геноцидних робіт.

Патрік Дебуа у своєму дослідженні реквізованих цивільних осіб звертає увагу на те, що до виконання робіт, пов'язаних із геноцидом, потенційно залучали людей, які мали необхідний реманент, зокрема вози, підводи³⁶. Це підтверджується прикладом із Кобеляк (місто, розташоване на півдні Полтавської області). Місцевий житель Василь Клименко, який у період окупації працював вантажником на млині, отримав наказ прибути з підводою до районної управи. Там він від заступника шефа району Мешалова отримав розпорядження їхати з підводою до поліції. Клименко виконав розпорядження і прибув до поліції, де йому одразу доручили вантажити лопати та лом на підводу³⁷. Після цього із будівлі вийшов Костянтин Іордан, який обіймав посаду керівника поліції. Він, за свідченнями Клименка, сказав йому: «Ну що, старий, поїдемо зараз на весілля»³⁸. Після цього вони сіли на підводу та поїхали на місце розстрілу. Прибувши, Василь Клименко став свідком організації та, власне, розстрілу євреїв: «Тут був протитанковий рів, виритий до окупації. До цього часу поліцейські привели до цього місця євреїв і загнали їх в будиночок. Іордан з німцями розставив охорону навколо рову із поліцейських, озброєних гвинтівками. Потім із будиночку поліцейські почали виводити євреїв, уже роздягнених догола, партіями людей по сім, і ставили їх до рову. Розстрілював євреїв німець-жандарм із автомату і один поліцейський із револьвера, прізвища його не знаю. За німцем та поліцейським, які розстрілювали, стояв Іордан і спостерігав за розстрілом»³⁹.

Після побаченого Василю Клименко стало погано, він упав. До нього підійшов Іордан і почав «*лягати... нецензурними словами та говорити: "Що, шкода тобі, не хочеш дивитись на бенкетування? Ну, їдь звідси"*»⁴⁰. Після цього чоловік сів на підводу та швидко покинув місце розстрілу. Як бачимо, Клименко був абсолютно не готовий до того, свідком чого він став, на відміну від керівника поліції Іордана, який хизувався перед чоловіком і описував події через метафори святкування. Однак це не заперечує те, що Клименко виконав покладену на нього роботу —

доставив підводою на місце розстрілу все, що від нього вимагали.

Можемо стверджувати, що викопування ям для масових розстрілів євреїв силами реквізованих цивільних осіб не було поширеним явищем для Полтавщини. Це пов'язано з тим, що організатори розстрілів використовували вже наявні заглиблення, які з'явилися або в результаті ведення бойових дій (протитанкові рови, місця потрапляння авіабомб), або через природні умови — наприклад яри та балки за населеними пунктами. Однак траплялись винятки. Хронологічно перший випадок, який зафіксовано у джерелах, стався в селі Оржиця (розташоване в західній частині області). Туди 23 листопада 1941 р. приїхав, за словами місцевого жителя Якова Шамоти, «німецький каральний загін»⁴¹. Згодом цей загін оточив Оржицю і оголосив про збір всіх чоловіків селища для перевірки документів. У результаті перевірки з-поміж місцевих жителів було ідентифіковано двох євреїв і п'ятнадцять чоловіків військовополонених. Цих людей під конвоєм відвели за межі села Оржиці (приблизно за 200 метрів) і розстріляли. Потому, за словами цього місцевого жителя, вони зробили фотографії трупів та цього місця розстрілу і поїхали до села Загір. Однак важливо, що перед від'їздом керівник цього «карального загону» наказав старості села Оржиці Павлу Половині закопати ці трупи⁴². Той, своєю чергою, зібрав декілька місцевих жителів цього села та змусив їх копати яму, в яку були скинуті трупи⁴³.

Цей та інші випадки⁴⁴ демонструють, що сільські старости та в цілому апарат місцевої адміністрації були виконавцями завдань, які їм

⁴¹ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 86–86 (зв.). Найімовірніше, тут ідеться про діяльність поліцейського полку «Південь», який отримав від Фрідріха Екельна 11 жовтня 1941 р. завдання щодо «чистки» (що передбачало і вбивство євреїв на цій території) району Яготин — Золотоноша — Градижськ — Хорол — Лубни. Оржиця входила до цієї території. Детальніше див.: Александр Крутлов, ««Schießt ihn Tot!»: роль штаба Екельна і підчинених ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г.», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 3 (2006): 50.

⁴² ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 86–86 (зв.).

⁴³ Там само.

⁴⁴ Див., наприклад, повідомлення для старости села Кропивне (Золотоніський район) Івана Шакуна: «Прослідкуйте за євреями, які живуть на території Вашого села і якщо такі є, вишліть їх у Золотоніську окремліцію (тобто поліцію Золотоніського округу. — Т. Б.) на реєстрацію» (30 жовтня 1941 р.). Див.: ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 248 (зв.). Або ж інформація, зазначена під час допиту Лукою Кривоколіском (обіймав посаду начальника районної поліції Котельви, а потім був заступником старости Котелевської районної управи), про те, що він віддав розпорядження старостам сільських управ подавати дані на «комуністів, комсомольців, військовополонених та осіб єврейської національності», що залишилися проживати на території тієї чи іншої сільуправи. Див.: Там само. Спр. 4376. Т. 1. Арк. 37 (зв.).

³⁵ Див. наприклад: Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1934UK.

³⁶ Desbois, «The Witnesses of Ukraine», 96.

³⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68134. Т. 1. Арк. 120–121.

³⁸ Там само. Арк. 121.

³⁹ Крутлов, Уманський и Щупак, *Холокост в Украине*, 455.

⁴⁰ Там само.

«спускали згори», та зв'язною ланкою між місцевим населенням і німецькими чиновниками. Тому, досліджуючи локальний рівень реалізації Голокосту, варто фокусувати увагу не лише на діях нацистських функціонерів чи місцевого поліційного апарату, а й управ, оскільки дії цих трьох акторів влади були між собою скоординовані, хоч останні два ієрархічно були у виконавчому статусі.

Вище ми зазначали, що організатори розстрілів намагалися використовувати наявні заглиблення чи рови поблизу. Однак відомий випадок, коли навіть ці, на перший погляд, уже готові ями потребували додаткової підготовки. І для таких робіт місцеве населення також залучали. Наприклад, 8 березня 1943 р. гребінківська жандармерія «мобілізувала» двох (за іншими даними, трьох осіб — двох чоловіків і жінку) місцевих жителів села Слободо-Петрівка, які примусили очищувати протитанковий рів від снігу. За словами свідка, троє поліцейських привезли цих жителів села на підводі. Після виконання роботи жінку відвезли з місця розстрілу, а двох чоловіків лишили. Їх після основного розстрілу, де було вбито 35 «радянських громадян» (у джерелі не зазначено, чи були серед них євреї), також розстріляли⁴⁵.

У наявних джерелах є нечисленні згадки про те, що «силами місцевих жителів»⁴⁶ було вирито ями, в які згодом скинули трупи (як правило, невелику кількість)⁴⁷. У цьому випадку йшлося про вбивства не лише євреїв, а й інших груп людей, тому можемо висновувати, що працю місцевих жителів могли використовувати в контексті не тільки реалізації Голокосту, а й інших репресивних заходів нацистського режиму.

Один із найпоширеніших видів робіт, які були змушені виконувати реквізовані цивільні особи на Полтавщині, — закопування місць розстрілів євреїв. 6 квітня 1942 р. 300 місцевих жителів Пирятин (місто, розташоване у північній частині Полтавської області) були реквізовані місцевою владою для закопування розстріляних євреїв у Пироговій Леваді за три кілометри від міста. Їх під конвоєм привели на місце розстрілу приблизно о третій годині дня⁴⁸. Петро Чепуренко, який був серед тих, кому належало виконати роботу, розповідав: «Я бачив, як вони вбивали. О п'ятій годині дня скомандували: "Засипати ями". А з

ями лунали крики, стогони. Під землею люди ще ворухнулися»⁴⁹. Під час виконання завдання чоловік впізнав свого сусіда Рудермана, знайомого столяра Сіму. Зрештою чоловік знепритомнів після того, коли з-під тіла вбитої жінки виповз маленький хлопчик і закричав⁵⁰. У той день зондеркоманда «Плат» розстріляла 1600 євреїв⁵¹.

Присутність такої великої кількості (300) реквізованих цивільних осіб під час розстрілу (або навіть поблизу) вказує на відкритість геноцидного процесу. Інший місцевий житель Пирятин у відеоінтерв'ю розповів про те, що за його старшим братом (1926 р. н.) приходили представники місцевої влади («був у нас кварталний такий Прокопенко») разом з поліцейськими, які «вигонили із лопатами, щоб закидали цю яму, де розстріляли людей»⁵². За словами респондента, після цього його брат Саша говорив, що земля рухалась⁵³. З інтерв'ю точно не можна встановити, чи йдеться саме про розстріл 6 квітня, чи про інший⁵⁴, однак у цьому випадку стає зрозумілим механізм рекрутингу такої великої кількості місцевих жителів: за допомогою місцевої адміністрації і під примусом поліцейських, які ходили по домівках і реквізували цих осіб для тактичних завдань, пов'язаних із геноцидом.

На Полтавщині відомо про ще один випадок, коли після розстрілу євреїв Гадяча жителів сусіднього села змусили закопувати яму з трупами. Мешканець Гадяча зазначає в інтерв'ю: «А люди ж з села Східці⁵⁵ приходили тоді на другий день, вечором чи рано утром і закопували. Бо вони (німці. — Т. Б.) не давали ховать. Поліцаї ганяли»⁵⁶. Аналізуючи Голокост на Полтавщині, можемо окреслити тенденцію, коли людей із маленьких сіл (де до війни могло не бути євреїв узагалі), що прилягають до більших населених пунктів, частіше реквізували для виконання примусових робіт, пов'язаних із вбивством євреїв, аніж жителі того населеного пункту, де були зібрані місцеві євреї та відконвойовані на розстріл (Пирятин є винятком). І подальші випадки підтверджують цю тенденцію.

⁴⁹ Чорна книга, 89.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 458.

⁵² Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1931UK. Time: 50–53.

⁵³ Ibid. Time: 52:57–53:07.

⁵⁴ Оскільки відомо, що через деякий час на цьому ж місці розстріляли групу комуністів і близько 40 євреїв, які залишились після першого масового розстрілу. Детальніше див.: Yad Vashem. Record Group P. 21 Ilya Ehrenburg Collection. File number 122. P. 13.

⁵⁵ Найімовірніше, йдеться про село Хитці поблизу Гадяча.

⁵⁶ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1952UK. Time: 14:58–15:15.

⁴⁵ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 77 (зв.) — 78 (зв.).

⁴⁶ Йдеться про жителів села Кротенки (нині село Сем'янівка) Полтавського району.

⁴⁷ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Спр. 1412. Т. 1. Арк. 16.

⁴⁸ Yad Vashem. Record Group P. 21 Ilya Ehrenburg Collection. File number 122. P. 11.

Жителі цих сіл могли буквально з вікна свого будинку на відстані кількох сотень метрів, а то й ближче, спостерігати за масовими розстрілами євреїв⁵⁷. Наприклад, місцева жителька Благодарівки (село поблизу Лохвиці на півночі Полтавської області) стала свідком розстрілу євреїв⁵⁸ із вікна власної хати: «Так не можна було... Ми з матір'ю не виходили надвір. Крик був такий, що страшне діло»⁵⁹. Жінка зазначала, що змогла побачити розстріли лише євреїв із першої вантажівки, а потім її як робітницю цегельного заводу по гучномовцю було викликано на роботу, і вона, прямо під час розстрілу, який відбувався недалеко від її хати, вийшла і пішла на роботу⁶⁰. Тобто у сільській місцевості для частини місцевих жителів розстріли, які відбувались неподалік помешкань, проникали у їхнє щоденне життя та співіснували зі щоденною рутинною.

Часто респонденти, які ставали свідками розстрілу, могли детально описати послідовність дій німців і поліцейських, а також окреслити реакцію євреїв і їхні дії. Наприклад, жителька села Млини поблизу Лохвиці розповідала, що її тітка жила на хуторі неподалік⁶¹. І саме біля хати її тітки відбувався масовий розстріл євреїв із Лохвиці, а поруч із її сараєм євреїв роздягали. Респондентка, яка саме прийшла до тітки в гості, стала свідком цього вбивства. Вона буквально в кількох десятках метрів із вікна хати спостерігала за розстрілом і дуже детально описувала дії німців та в цілому обставини вчинення розстрілу. Оскільки жінка перебувала дуже близько до місця події, вона змогла розгледіти навіть деталі цієї «рутини Голокосту», наприклад паличку, на якій була отрута для дітей⁶², а також пляшку горілки і склянку, які стояли біля тих, хто розстрілював. Респондентка також описала рукавиці, в яких був німець, який мазав отрутою дітям під носом, і детально розповіла про перебіг учинення розстрілу. За словами жінки, «вони їм (євреям. — Т. Б.) казали, що собирайтесь, і ми вас відвезем у Палестину... А воно Палестина он яка получилась...»⁶³.

Уже за кілька днів ця жінка зі свідка масового розстрілу стала реквізованою цивільною осо-

бою, оскільки її та інших жителів села Млини місцевий староста примусив закопувати цю масову могилу. В інтерв'ю жінка спершу дещо узагальнено охарактеризувала цю роботу: «Так вони з усього села людей вигнали та лопатами закидали». І лише після додаткового запитання інтерв'юера, чи жінка також у цьому брала участь, уточнила: «Ходило все село, бо там таких два провалля що, там нічого мало людей не зроблять»⁶⁴. Помітно, що це для неї була неприємна тема. Однак тут важливо уточнити, що після цього розстрілу для закопування було вибрано метод, що передбачав використання вибухівки: землю біля розстрільної ями підривали, і в результаті вибуху яма засипалась землею без участі людей. Про використання цього методу відомо також під час масового розстрілу євреїв Лубенського району поблизу села Вільшанка навесні 1943 р.: «Коли німці закінчили свою розправу, то на кожному куті ями поклали щось із вибухового матеріалу і підпалили, самі всі відбігли в бік, відбулись вибухи і німці поїхали»⁶⁵.

Однак цей метод, звісно, не був дієвим у довгостроковій перспективі. Місцевий житель с. Вільшанки Нестор Іщенко, який після закінчення розстрілів і вибухів пішов на це місце, побачив, що «трупи були на половину видно, лежали всі обличчями донизу»⁶⁶. На місці розстрілу поблизу Лохвиці опісля пішов дощ і землю розмило, утворились тріщини. Тож жителів Млинів було реквізовано для закопування місця масового розстрілу. Прикметно, що в самих Млинах євреїв майже не було (жінка згадує лише про трьох осіб — батька і двох синів, останні загинули на фронті⁶⁷), однак це не убезпечувало місцевих жителів від залученості до тих або інших примусових робіт, пов'язаних із рутинною вчинення масового насильства.

Цікаво, що, попри існування в Лохвиці табору для цивільного населення, де утримували колишніх радянських і партійних активістів та інших людей⁶⁸, їх не було використано для закопування місця масового розстрілу євреїв. І це при тому, що точно відомо, що працю цих ув'язнених усе ж використовували, але для виконання «нейтральних» технічних робіт. Наприклад, один з ув'язнених, яких став свідком порпання німців і поліцейських на місці розстрілу, розповів: «Зранку 13 травня 1942 р. із комуністичного табору, де я знаходився тоді, німці вигнали на

⁵⁷ Див., наприклад, випадок місцевого жителя села Засулля, поблизу Лубен: ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 26–28.

⁵⁸ Розстріл відбувся 12 травня 1942 р., його провела зондеркоманда «Плат».

⁵⁹ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1935UK. Time: 24:04–24:29.

⁶⁰ Ibid. Time: 24:28–24:51.

⁶¹ Із контексту зрозуміло, що йдеться про Благодарівку.

⁶² На Полтавщині частими були випадки, коли дітей не розстрілювали, а убивали отрутою, якою мазали їм під носом, і скидали до ями. Окрім того, відомі й інші способи вбивства, наприклад ін'єкції отруйних речовин (Кобеляки).

⁶³ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1934UK. Time: 20:22–20:47.

⁶⁴ Ibid. Time: 40:41–41:00.

⁶⁵ ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 23–24.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1934UK. Time: 02:28–02:45.

⁶⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто, 130.

роботу велику групу в'язнів. В цю групу потрапив і я. Нас погнали до [річки] Сула (...змусли укріпляти береги, пошкоджені весняним паводком). Але коли нас гнали із Лохвиці, і наша група приблизилась до Благодарівки, ми побачили, що з гори, біля провалля [яру] спускаються німці і поліцаї, чоловік 40. Ми вже знали, що в цю ніч німці розстріляли лохвицьких євреїв»⁶⁹.

У цьому випадку, найімовірніше, організатори не бажали залучати своїх політичних антагоністів (комуністів і радянських активістів) до виконання завдання, яке хоч і було за своєю суттю технічним, однак стосувалось основного політичного вектора діяльності нацистського окупаційного режиму, а саме реалізації расової політики. Тому, на нашу думку, вони обрали «більш надійних» жителів прилеглої села Млини. Однак загалом питання вибору виконавців технічної роботи, пов'язаної з реалізацією геноциду в умовах існування альтернативних варіантів, потребує подальшого дослідження.

Важливо підкреслити, що Голокост не закінчувався фізичним знищенням євреїв, оскільки після загибелі цих людей лишались їхні помешкання та особисті речі, які вони, згідно з наказом, взяли із собою, думаючи, що їх переселятимуть до іншої місцевості. Ці особисті речі залишались на місцях розстрілу, їх потрібно було розсортувати, зібрати цінні речі (коштовності), відокремити хороший одяг і взуття від уже зношених, завантажити ці речі на підводи або ж вантажівки, перевезти до складу (найчастіше це був склад при місцевій допоміжній адміністрації). Відтак частину цих речей відправляли до Німеччини, а частину роздавали місцевим чиновникам або членам поліції або ж продавали у спеціальному магазині. Все це варіювалось, залежно від місцевих умов. Маркус Айкель наголошує, що органи місцевого управління були напряму задіяні в розподіленні власності євреїв безпосередньо перед їх убивством або ж після нього⁷⁰. Це стосується тих речей, які залишались або в помешканнях загиблих, або тих, які були привезені з місця розстрілу. Зазначимо, що не рідкими були випадки, коли на місцевих жителях помічали одяг розстріляних євреїв (таке було, наприклад, у Лубнах⁷¹, Кременчуці⁷², Кобеляках⁷³). Однак почасти неформальний розподіл речей міг відбуватись одразу на місці розстрілу.

Приклад Полтавщини демонструє, що робота з сортування одягу, збирання цінностей та за-

вантаження і доставлення цих речей назад до населеного пункту найчастіше виконували члени української допоміжної поліції. Так було в Полтаві⁷⁴, Кременчуці⁷⁵, Миргороді⁷⁶, Кобеляках⁷⁷ та ін. Однак були винятки, коли для цього ситуативно реквізували місцевих жителів. Так сталося після розстрілу євреїв Лубен поблизу села Засулля у жовтні 1941 р. Тоді зондеркоманда 4а розстріляла 1500 євреїв⁷⁸. І коли дійшла справа розбиратись із одягом убитих, місцеві засульські хлопчики, які пасли поруч корів, були реквізовані для шукання в одязі цінних речей. Один із них у відеоінтерв'ю пригадує: «...одежі гори були... і отут одягу палили... стару, а нову одягу у гори складали окремо. Оце тут була стара одягу і обув стара, її запалили, считали, що там золото зашите. І німці кажуть: “рийте, шукайте золото”. Як найдеш п'ять золотих рублів чи десять — давай їм, а він тобі дасть одягу, яку ти схочеш. І ми оце тут, пацани... корови пасуться, а ми рилися, заставляли»⁷⁹.

Тоді ж він став свідком того, як до цього місця розстрілу і нагромадження одягу приходили жінки і просили у німців одяг. А коли вже підігнали бортові великі машини, тоді «оце тут жінки і ми, пацани, заставляли оцю одягу носити і грузити на оці машини, де хороша одягу»⁸⁰. Отже, бачимо, що місцеві жителі могли ставати реквізованими цивільними особами спонтанно, якщо вони перебували поблизу. Щодо цього випадку є важливе уточнення, яке вказує на те, що «порпатись» в одязі розстріляних євреїв могли не лише ті люди, на яких вказував респондент. Наприклад, після розстрілу орсткомендатура I/922 в Лубнах конфіскувала у місцевого жителя Михайла Волкова речі, які чоловік «знайшов» у єврейському майні: «15 американських доларів, руські золоті монети царського періоду та 66 грамів розплавленого золота»⁸¹. У джерелі немає інформації, за яких обставин (на місці розстрілу чи вже пізніше) чоловік узяв собі ці речі.

Висновки

У підсумку зазначимо, що тема реквізованих цивільних осіб у контексті реалізації Голокосту в

⁷⁴ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 6. Спр. 9604. Арк. 113.

⁷⁵ Бородіна, «Залучення української поліції», 216–220.

⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68140. Арк. 26, 38, 48.

⁷⁷ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 455.

⁷⁸ Там само, 444–445.

⁷⁹ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1921UK. Time: 1:04–1:06.

⁸⁰ Ibid. Time: 1:06–1:07.

⁸¹ Цит. за: Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 445.

⁶⁹ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 461.

⁷⁰ Айкель, «Способствуюя проведению Холокоста», 20.

⁷¹ Тимофеев, *Воспоминания провинциального хирурга*, 207.

⁷² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68133. Арк. 82.

⁷³ Там само. Спр. 68134. Т. 1. Арк. 103 (зв.).

Україні є маловивченою і залишається перспективною для аналізу. Зроблено спробу такого дослідження на прикладі Полтавщини, яке здійснено із залученням джерел, що до цього часу не було введено до наукового обігу. Загалом, зосередження дослідницького фокусу на місцевому неєврейському населенні дає можливість враховувати інший досвід, який відрізняється від досвіду виконавців та жертв. У цьому контексті аналіз ролі реквізованих цивільних осіб є надзвичайно важливим, оскільки він оприявнює виконавців важливих супутніх робіт, які мали бути виконані в контексті реалізації геноциду. Більше того, залучення цих осіб також потребувало координації між різними акторами влади на місцях, що виразняє більш нюансовану динаміку реалізації Голокосту на місцевому рівні.

Використання праці реквізованих цивільних осіб на Полтавщині концентрувалось навколо копання / закопування ям, де згодом розстрілювали євреїв, доставлення необхідних речей до місця розстрілу, перебирання одягу та завантаження його у вантажівки. Тут кейс Полтавщини не є унікальним, оскільки ці та інші види робіт виконували реквізовані цивільні особи і на інших територіях окупованого Радянського Союзу. Уточнимо, що деякі з цих видів робіт, як, наприклад, закопування, могли бути передані на виконання військовополоненим, якщо табір із ними існував поблизу населеного пункту, де планували розстріли. Також у багатьох випадках усі ці роботи виконували члени місцевої допоміжної поліції. Наш аналіз демонструє, що частіше реквізували жителів маленьких сіл поблизу

місць розстрілів, аніж місцевих жителів того великого (або принаймні більшого) населеного пункту, звідки походили євреї. Зрештою, досвід реквізованих цивільних осіб також підважує аналітичну релевантність категорії «bystander» (як рафінованої моделі відстороненості). Приклад Полтавщини свідчить: в умовах, коли місцеве неєврейське населення протягом нацистської окупації розглядали як ресурс, а динамічна реалізація геноциду як однієї з найбільш пріоритетних цілей вже з перших місяців окупації потребувала тактичної залученості «додаткових рук», місцевих жителів залучали до виконання робіт, пов'язаних із геноцидом.

Однак перспективним для дослідження лишається питання з'ясування внутрішньої логіки акторів влади місцевого рівня щодо використання / невикористання праці реквізованих цивільних осіб у кожному окремому випадку, що потребує залучення ширшого кола джерел. На нашу думку, в контексті Полтавщини на це впливали такі фактори: місцевість (наявність чи відсутність попередньо створених природою чи військовими обставинами заглиблень, які можна було використати як місце розстрілу), інфраструктура населеного пункту (наявність чи відсутність місць, де потенційно могли утримуватись військовополонені: покинуті заводи, елеватори, військові частини тощо); укомплектованість і чисельність штату місцевої допоміжної поліції; кількість євреїв; особиста ініціатива німецьких функціонерів у поєднанні з організаційною спроможністю місцевих адміністративних структур.

Bibliographic References

- Aikel, Markus. "Sposobstvuya provedeniyu Kholokosta: organi mestnogo upravleniya v okkupirovanoi nemtsami tsentralnoi i vostochnoi Ukraine (1941–1944)." *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini ta sviti* 1 (5) (2009): 9–26.
- Angrik, Andrei. "Znyshchennia ta pratsia: yevrei i Tranzytyni shliakh IV v Tsentralnii Ukraini." In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichennia*, ed. by Rei Brandon, Vendi Lauer, 264–310. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.
- Borodina, Tetiana. "Zaluchennia ukrainskoi politsii do vchynennia Holokostu v Kremenchutsi (1941–1942)." *Ukraina Moderna* 34 (2023): 197–228.
- Chorna knyha: pro zlochynne povsiudne znyshchennia yevreiv nimetsko-fashytskymy zaharbynkamy v tymchasovo okupovanykh raionakh Radianskoho Soiuzu ta taborakh znyshchennia v Polshchi pid chas viiny 1941–1945 rokiv, ed. by Vasyl Hrossman end Illia Erenburh, transl. Myroslav Laiuk. Kyiv: Dukh i Litera, 2020.
- Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York: Palgrave Macmillan, 2000.
- Debua, otets Patrik. *Khrynytel spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu*. Transl. Volodymyr Kadenko. Kyiv: Dukh i Litera, 2011.
- Desbois, Father Patrick. "The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad—In Unum." In *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations*. Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2013.
- Desbois, Patrick. *In broad daylight: the secret procedures behind the Holocaust by bullets*. Translated by Hilary Reyl and Calvert Barksdale. New York: Arcade Publishing, 2018.
- Dolhanov, Petro. "Kozhen buv cherez ridnykh chy shche cherez kohos yakos iz tym zviiazanyi: svidchennia ukrainskykh susidiv pro Holokost na Volyni." Accessed February 20, 2025. <https://blog.ehri-project.eu/uk/2023/05/05/the-holocaust-in-volhynia-uk/>.
- — —. "Benefitsiary Holokostu: rol susidiv u pohrabuvanni yevreiv Volyni v period natsytskoi okupatsii." *Misto: Istoriia, Kultura, Suspilstvo* 9 (2) (2020): 46–87.
- Dovidnyk pro tabory, tiurny ta hetto na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944), ed. M. H. Dubyk. Kyiv, 2000.
- Eikel, Markus, and Valentina Sivaieva. "City Mayors, Raion Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–4: How Local Administrators Co-operated with the German Occupation Authorities." *Contemporary European History* 23, no. 3 (2014): 405–428.
- Honcharenko, Oleksiy, and Alina Ivanenko. "Participation of Local Administration Bodies of Provisional Military Administration and Reichskommissariat 'Ukraine' in Ensuring Holocaust Measures (1941–1944)." *Eminak: Scientific Quarterly Journal* 1 (41) (2023): 181–200.

- Kruglov, Aleksandr, Andrei Umanski, and Igor Shchupak. *Kholokost v Ukraine: Reiskhkommisariat "Ukraina", Gubernatorstvo "Transnistriya"*. Dnipro: Ukrainskii institut izucheniya Kholokosta "Tkuma"; ChP "Lira LTD", 2016.
- — —. "Schießt ihn Tot": rol' shtaba Ekel'na i podchinennyh emu podrazdelenij v istreblenii evreev Ukrainy letom i osen'yu 1941 g." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 3 (2006): 26–65.
- Mykhalchuk, Roman. "Small death jobs": the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)." *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.
- Pol, Diter. "Masove vbyvstvo ukrainskykh yevreiv za nimetskoj viskovoï administratsii i v Reikhskomisariati Ukraina." In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidechnia, uvichnennia*, ed. Rei Brandon, Vendi Lauer, 41–112. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.
- Prusin, Aleksandr. "Ukrainskaya politsiya i Kholokost v generalnom okruge Kiev, 1941–1943: deistviya i motivatsii." *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini ta sviti* 1 (2) (2007): 31–59.
- Radchenko, Yurii. *Dopomizhna politsiia, mistseva administratsiia, SD ta Shoa na ukrainsko-rosiisko-biloruskomu pohranychchi (1941–1943)*. Kyiv: Feniks, 2024.
- Revehuk, Viktor. *Poltavshchyna pid nimetskoïu okupatsiieiu (1941–1943)*. Narysy istorii. Poltava: Dyvosvit, 2015.
- Rudakova, Daria. "Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941–1944: A study of motivation." PhD diss., The University of Western Australia, 2018.
- Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii natsistami yevreev Ukraini v 1941–1944 godakh*, ed. by Aleksandr Kruglov. Kiev: Institut iudaiki, 2002.
- Shliakhtych, Roman. "Ievreiski tabory prymusovoï pratsi na trasi Kryvyi Rih — Dnipro (Dnipropetrovsk) (za materialamy usnoistorychnykh dzherel)." *Eminak* 3 (47) (2024): 411–427.
- — —. "Stvorennia ta funktsionuvannia mistsevoi dopomizhnoi politsii na Kryvorizhzi v roky nimetskoï okupatsii." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 9 (2017): 10–26.
- Sytnyk, Daniil. "Ukrainska politsiia ta Holokost u Kyievi, 1941–1943." *Ukraina Moderna* 34 (2023): 229–261.
- Timofeev, Sergei. *Vospominaniya provintsialnogo khirurga (chast vtoraya)*, ed. by Oleksandr Sichenko. Lubni: Inter-Park, 2016.
- Usach, Andrii. "To ne nimtsi...": mistsevi vynuvaltisi Holokostu v neievreiskykh usnoistorychnykh svidechniakh." In *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit: zb. nauk. prats*, ed. by H. Hrinchenko. Kyiv: TOV "ART KNYHA", 2021.
- Vylehala, Anna. "Polski ta ukrainski svidky Holokostu v silskii mistsevosti dystryktu 'Halychyna'. Rekonstruktsiia struktury dosvidu." *Chastyny* 1, 2, *Ukraina Moderna*. Accessed February 23, 2025. <https://uamoderna.com/backward/polski-ta-ukrayinski-svidky-golokostu-v-silskij-miscevosti-dystryktu-galychyna-rekonstruktsiya-struktury-dosvidu-chastyna-2/>.
- Zilinskyi, Volodymyr. "They Were Killed on the Spot": the Destruction of Jews During the Nazi Occupation in the Territory of the Lviv Region." *Visnyk of the Lviv University. Series History Special Issue* (2019): 340–360.

T. Borodina

“THIS INVISIBLE GROUP”: THE REQUISITIONED CIVILIANS DURING THE HOLOCAUST IN THE POLTAVA REGION

The article examines the forced involvement of locals of the Poltava region in performing work related to the implementation of the Holocaust. The actions of the requisitioned civilians (a term coined by Father Patrick Debois, who singled out and conceptualized the significance of this group for studying the Holocaust at the local level) in the Poltava region are being investigated for the first time. The author analyzed historiographical works related to the topic and drew on a wide range of sources (many of which are being introduced into scientific circulation for the first time). The article analyzes the local dynamics of the unfolding of the Holocaust, taking into account the need (or lack thereof) for the performance of related work connected to the Holocaust. From this perspective, it is explored how the local auxiliary police and Soviet prisoners of war (if available) could be used as primary labor resources to do this type of work.

It has been researched that in the Poltava region, the requisitioned civilians performed the following types of work: digging pits where Jews were later shot and burying them, bringing necessary items to the shooting sites, sorting the clothes of murdered Jews and loading them onto trucks. Further research may expand this list. This, in general, echoes the situation in other occupied regions of the Soviet Union. At the same time, our research demonstrates that residents of small villages located near the execution sites were more often "requisitioned" than local residents of the settlement the Jews came from (usually these were small towns), but this issue requires further analysis involving a wider range of sources. The analysis also revealed the need for further detailed study of the activities of local government actors in "requisitioning" local residents to perform Holocaust-related work. Finally, the article outlines factors that could have influenced the (non)engagement of local residents as requisitioned civilians.

Keywords: the Holocaust, Poltava region, the requisitioned civilians, Jews, Soviet prisoners of war, Ukrainian auxiliary police.

Матеріал надійшов 30.03.2025

